

**Культурно-естетичні особливості української літератури
перших десятиліть XIX ст.
(До проблеми становлення нового українського письменства)**

Дослідження нового українського письменства навряд чи можливе без осмислення специфіки його початкового етапу, коли закладалась модель розвитку на кілька наступних десятиліть. Прикметно, що тоді література справді розпочиналася ніби заново, з урахуванням нових історичних реалій. Саме в літературній сфері оформився новий образ українського світу, співвіднесений з відповідним способом сприйняття й переживання дійсності в межах етнічного колективу.

До вивчення початків нової літератури зверталось чимало дослідників, однак найбільш цікаві концепції були запропоновані такими відомими істориками літератури, як С. Єфремов [3], М. Зеров [4], Д. Чижевський [8]. Попри досить вагомий досвід вивчення даного питання, слід відзначити, що окремі його моменти все ж потребують більш уважного розгляду. Зокрема, перспективним може бути вивчення деяких культурно-естетичних особливостей процесу літературного становлення.

Перш за все слід врахувати, що формування нового українського письменства збіглося в часі з помітними змінами в житті українського суспільства. Нова літературна модель в огляді на ці зміни стала своєрідним відображенням загального культурного зсуву, що призвів до суттєвого переформування всієї картини українського світу.

Утрата колишньої політичної автономії й посилення інтеграційних імперських процесів, з одного боку, та широкий загальноєвропейський рух культурного оновлення, з другого, виступили ключовими чинниками, що стимулювали в нових історичних умовах пошук оптимальних форм українського етнічного самозбереження. Життя вимагало породження більш ефективних механізмів адаптації українського світу до існування в межах імперії. На зміну втраченій політичній автономії приходила стратегія автономії духовної, інакше кажучи, більш важливим з огляду на етнічне виживання постало завдання збереження культурної

самобутності. Відповідно змінювались пріоритети, пов'язані з характером основного продукта й споживача українського культурного продукту: на перший план у визначенні національно-культурних орієнтирів виходить новий соціальний шар, нова еліта – українська інтелігенція з її увагою до духовної опозиційності та екстериторіальності, з поглядом, що не обмежений тими чи іншими становими інтересами. Ця інтелігентська опозиційність знаходить яскраву реалізацію в генеруванні й поширенні певної соціально-культурної поведінки, в якій особливой цінності набуває духовне, естетичне самовираження людини; згодом інтелігентська опозиційність виявляє особливу ефективність у творенні національно-культурних проєктів – можна навіть говорити, що модерний український національний рух накреслювався в певному сенсі як естетичний, а нова українська словесність у свою чергу почала формуватися як «література національного відродження».

Становлення літературне – це певною мірою ще й становлення українського інтелігента – як письменника, так і читача, споживача культурного продукту, ширше – української людини нового часу. У цьому процесі європейські просвітницько-сентименталістські впливи поєдналися зі стихійним рухом української провінції. Сентименталістська світоглядна настанова на звуження, локалізацію картини світу знайшла сприятливий ґрунт у свідомості освічених провінціалів, оскільки дозволяла ідеологічно пояснити й виправдати місцеву національно-культурну самобутність, дозволяла весь стиль провінційного життя з його старосвітським українським побутом виділити як привілейований, регіонально-родинний і тим самим убезпечити його від остаточної культурної асиміляції та вберегти від загрози уніфікаційних впливів імперського центру. На перший план виходило «мале» й «наближене», осмислене в сентименталістському ключі, а стихійне формування національного почуття здобувало авторитетну ідеологічну підтримку

в книжній, передусім руссоїстській версії патріотизму.

Отримавши статус національної провінції, етнічні українські території поступово втягувались в силове поле загальноімперської культури. У тій чи іншій мірі це знаходило вираження практично на всіх рівнях: набагато більше в офіційному, публічному житті, відповідно значно менше – в межах побутової щоденності. Поступово відбувається виділення побуту як опозиційної сфери інтелігентського самовираження, передусім естетичного. Особливо культивуються театральні, ігрові форми. У приватному житті підкреслюється дистанціювання від офіційних ролей, що нерідко виявляється в пародіюванні й самопародіюванні. У зв'язку з цим можна говорити про часткову відмову від жорстко формалізованої, етикетної поведінки. Натомість слід відзначити культивування нерегламентованих моментів, посилення інтересу до розваги та свята як простору свободи, вільного вибору, одним словом, замість офіційно-парадного чину особливу роль відіграє ігрове самоствердження особистості. Водночас побутова поведінка українського інтелігента теж могла бути церемонно-демонстративною, але при цьому вона, як правило, залишалась артистично-ігровою й нерідко неусвідомлено пародійною. Вона по-своєму компенсувала, доповнювала збіднений образ людини як функції офіційного простору, причому в багатьох випадках була стихійною, часто носила імпровізаційний характер. Під цим оглядом важливо підкреслити зв'язок літератури з побутовими проявами особистісного самовияву, наголосити на осмисленні побутової поведінки як естетичного феномена. У певному сенсі літературні явища початкового етапу нового українського письменства постають саме як породження стихійного культурно-естетичного руху української провінції.

З огляду на виражену стихійну складову початкового етапу нового українського письменства, його дослідження доцільно проводити в тісному погодженні з історією ментальності – дисципліною, яка «зосереджує свою увагу на усвідомлених, а особливо на неусвідомлених орієнтирах, за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчують, за якими й діють» [5:9]. Виправданість такого підходу зумовлена специфікою історико-культурної ситуації перших десятиліть XIX ст., коли саме література забезпечувала відображення типових для етнічного колективу способів мислення та сприйняття, характерних відчуттів і уявлень, емоційних реакцій, одним словом, саме література виступила важливим виразником

і значною мірою формантом певної ментальної сфери, в межах якої складалося життя української людини.

Поняття національної ментальності нерідко розглядають як частковий чи повний відповідник понять «народна вдача», «національний світогляд», «національний характер» [2; 6]. При певній дискусійності такого погляду усе ж годі заперечувати часткову синонімічність наведених означень, принаймні в контексті пропонуваного дослідження вони будуть трактуватися як не зовсім тотожні, однак дуже близькі. Водночас важливо враховувати момент сполучення статичних, надісторичних та історичних елементів національної ментальності. Навіть попри нечіткість окреслення «сталого» ментальної домінанти, не викликає сумніву наявність певного більш-менш стійкого комплексу ментальних прикмет, «що практично розв'язує кожного разу «проблему вибору» наступного буття» [7:12] національної спільноти. Гіпотетичні межі цього комплексу можуть бути ширшими або вужчими, залежно від версій, що їх пропонували різні дослідники національної ментальності. У нашому випадку доречно зупинитися на концепції Д. Чижевського [9], не в останню чергу тому, що належить вона не лише філософові, а й літературознавцю і, можливо, не будучи досконалою, усе ж частково враховує міждисциплінарну специфіку та загалом добре погоджується з особливостями історико-літературного дослідження.

На думку Д. Чижевського, в національному характері українців поєдналося три основні риси (важливо, що вчений розглядає ментальні прикмети з урахуванням їх тісного погодження і взаємодії). Така риса української національної ментальності, як «емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм», виділяється ним особливо і кваліфікується як визначальна й «безумовна» [9:19]. Похідними, залежними від неї виступають естетизм та артистизм. Ведучи мову про другу з трьох основних прикмет української народної вдачі, а саме про «індивідуалізм та стремління до «свободи» [9:19], учений вказує на певне напруження, конфліктність між індивідуалізмом та естетизмом, оскільки останньому властиві примирливість та прийняття світу як даності. Водночас з індивідуалізмом пов'язується тенденція до самоізолювання і творча активність. Нарешті, остання з трьох, виділених Д. Чижевським, основних ознак української ментальності – «неспокій і рухливість» [9:19], що у сполученні з естетизмом стимулює артистизм, а в погодженні з індивідуалізмом підживлює схильність до прийняття нового, до психічної еволюції. Отже, такі риси, як емоціоналізм, індивідуалізм,

психічна рухливість, а також пов'язані з ними й похідні від них естетизм, артистизм, готовність до прийняття нового, можуть розглядатися як вірогідна основа стійкого комплексу української національної ментальності.

Поряд зі сталим, «статичним» виміром важливо також зважати на історично зумовлені елементи національної ментальності. Найперше слід врахувати, що етнічна картина світу на «зламі епох» частково постала як засіб і результат адаптації етносу до наднаціонального соціокультурного середовища імперії. Помітну роль у забезпеченні ефективної адаптації відіграло засвоєння просвітницько-сентименталістських впливів та використання їх для ідеологічної підтримки захисних механізмів, що сприяли упорядкування стосунків української провінції з імперським центром. У межах цих процесів визначався рівень інтегрованості української людини, зокрема, інтелігента, письменника до імперської культури та проведення умовної межі між «своїм», «домашнім», «українським» простором та наднаціональною «імперською» територією. Поеднання питомих українських емоціоналізму та індивідуалізму із сентименталістською настановою на локалізацію та «інтимізацію» світу дозволило сформувати, передусім у літературній сфері, привабливий образ «сентиментальної провінції», що виступила віртуальною територією автономного життя українського етносу. Література, таким чином, відіграла роль своєрідного захисного механізму, який звужував і локалізував український світ, робив його, сказати б, приватним і «домашнім», забезпечуючи тим самим за певних історичних обставин оптимальні умови для етнічного виживання.

У стихійному культурно-естетичному русі яскраво виявляються такі риси української національної ментальності, як емоціоналізм та пов'язаний з ним естетизм, індивідуалізм, психічна рухливість. Саме вони великою мірою визначають своєрідність власне українського вибору, становлять певну програму, образно кажучи, суттєво впливають на формування долі українського етносу на переломному історичному етапі. Ці ментальні прикмети досить помітно виявляються в літературному русі початкового етапу нового письменства – позначаються не лише на літературному продукті, а й на особистості автора та читача.

Найбільш яскраво виступають прояви емоціоналізму, або питомої української сентиментальності. Вони наявні не лише у психічних реакціях, у посиленій психологічній вразливості автора й читача, але й у творенні певних культурних форм, характері обговорення тих чи інших тем, у сентиментальній прив'язаності

до «малого» й «наближеного». З емоціоналізмом також пов'язана гумористична складова українського письменства, співвіднесена передусім з актуалізацією ресурсів народного сміху, застосування його до літературних потреб. Це важливо з огляду на певну опозиційність до офіційної, у певному сенсі – «чужої» сфери життєдіяльності, в якій сміх або жорстко регламентується, або зовсім виключається. Мова йде про актуалізацію «неофіційного» сміху, виділення у зв'язку з цим у людському житті естетично осмислюваних «простоти» й «природності». Гумористична складова на початку нового українського письменства досягається нерідко завдяки комізму «подібності та невідповідності», коли важлива роль надається переробкам, що дозволяють виділити завдяки порівнянню своє, місцеве, питома українське. В цілому переважає сентиментальний характер сміху, передусім покликаний творити певний емоційний, душевний стан, коли в стосунках між людьми навіть крізь зображення зовнішніх проявів незначних вад персонажів перед читачем усе ж таки постає їх позитивна внутрішня сутність.

З емоціоналізмом пов'язана також певна тематична обмеженість початкового етапу нового українського письменства. Переважає культивування побутової, локальної тематики. Письменник і читач включаються до уявного регіонально-родинного простору, де артикулюються спільні теми та формується картина локального, «свого», домашнього світу, картина, до якої інтегрується, поряд із наголошуванням на побутово-етнографічній самотності провінції, образ простої людини з її мовою, одним словом, поступово визначається спектр тематичних пріоритетів нового українського письменства. Слід відзначити, що тематична обмеженість при певних втратах, зумовлених зануренням у світ побутових дрібниць, водночас відкриває перед літературою перспективу виділення, генералізації важливого тематичного компоненту – теми людини поза соціальними умовностями, особистості, що, сказати б, «осторонюється», поновлюється на тлі побутового дріб'язку у своїй гуманітарній суті.

Естетизм, який співвідноситься з емоціоналізмом та ліризмом української народної вдачі, відзначається примирливістю, прийняттям «усього в світі, поскільки воно є «прекрасне», гармонійності тієї картини світу та життя, що розлягається перед естетичним зором» [9:19]. З огляду на своєрідність початкового етапу нової української літератури, слід відзначити, що ця ментальна риса продуктивно взаємодіє з сентименталістськими впливами, зокрема з «філософією дивацтва» [1:305]. На початку

нового письменства досить помітною виступає настанова на прийняття світу як даності: тут важливо не змінити світ, а лише заново його відкрити, передусім відкрити його емоційний вимір. У зв'язку з цим актуалізується літературна маска дивака, простака, за якою приховується автор. Ніби «заново» відкриваючи світ, дивак і простаки в одноманітній щоденності відкриває важливі гуманітарні істини; за сентиментальними дивацтвами і простакуватістю нерідко приховуються моральна перевага, оптимізм, світла та дещо наївна радість життя. Літературна проекція «дивацтва» реалізується як в образах автора й оповідача, так врешті-решт і в образі читача, найяскравіше це виявлено в емоційних реакціях того читача, який сам береться за перо, захоплений появою відомих творів та керований імпульсивним бажанням долучитись до «свого», локального, «домашнього» простору, що твориться й підтримується в літературній сфері. Тут важливими виступають не лише спільно обговорювані теми, а можливо, більшою мірою емоційні нюанси обговорення цих тем, які й складають основу віртуально-ігрового простору літератури перших десятиліть XIX ст. Це передусім ігрова, емоційно насичена комунікація, в якій певної самодостатності набуває сам тон висловлювання з його навмисним, нерідко аж до ву-

льгаризації спрощенням, підкреслено недбалим ставленням до етикету, регламенту – мовляв, за дивацтвами, «бурлацьким юродством» – певна шляхетність, за простотою – правда. Сентименталістський культ простоти і природності, поєднуючись із питомими українським артистизмом та індивідуалізмом, стимулює посилення інтересу до старосвітського побуту, до простонародного середовища як «малого» й «наближеного», сприяє трактуванню українського селянина як «природної людини». Народна тема й народна мова, сприймаючись у контексті загальної опозиційності української провінції до централістичних імперських впливів, органічно входять до картини українського світу й поступово висувуються в ній на перший план.

Таким чином, становлення нового українського письменства відбувалося в тісному погодженні з дією механізмів національно-культурної адаптації, що сприяли формуванню в колективній свідомості нової картини світу, покликаної визначати стратегії подальшого розвитку національного життя.

Наступні кроки в розкритті культурно-естетичної своєрідності початкового етапу нового українського письменства можуть відкрити ширші перспективи в осмисленні літературного руху всього XIX ст.

Література

1. Бахтин М.М. Проблема сентиментализма // Бахтин М.М. Собр. соч. – М., 1997. – Т. 5. – С. 304–305. 2. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70. 3. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. 4. Зеров М. Нове українське письменство // Зеров М. Українське письменство. – К., 2002. – С. 6–105. 5. Історія європейської ментальності / За

ред. Петера Дінцельбахера. – Львів, 2004. 6. Русин М., Колесник О. До історії питання // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 37–38. – С. 18–27. 7. Храмова В. До пролеми української ментальності // Українська душа. – К., 1992. – С. 3–35. 8. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. 9. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.

АННОТАЦІЯ

В статье исследуются культурно-эстетические особенности украинской литературы первых десятилетий XIX века.

SUMMARY

The peculiarities of the Ukrainian literature of the first decades of XIX century are studied in this article.